

FORGÁCS ERZSÉBET

A nyelvi kreativitás fejlesztése

„Jedes Wortspiel ist aus der Sicht der Norm ein Fehler. ...
Aber ein Fehler mit Sinn.”
(Hausmann 1974: 127)

1. Bevezetés

Az emberi kommunikációban különböző maximák érvényesülnek. Ezek közé tartozik a figyelem felkeltésére, a színességre törekvés is. A figyelem felkeltésének többféle módja lehet – a leghatásosabb azonban a nyelvi játék. A nyelvi kreativitásnak ez a megnyilvánulása több funkcionális stílus/szövegfajta jellemző jegye (például vicc, reklám, sajtónyelv és irodalmi szövegek), de a köznapi kommunikációban is fontos szerepe van.

A nyelvi játékoknak szinte megszámlálhatatlan fajtája ismeretes. *Nyelvi játékok* című könyvemben magam is kísérletet tettem tipológiai osztályozásukra, illetve bemutatam a leggyakoribb, legismertebb fajtákat (vö. Forgács 2005). A rendszerező osztályozás alapját a nyelvi szintek adták. Az egyes típusokat példákkal illusztráltam a felsorolt funkcionális stílusok/szövegfajták alapján, s megkísértem megmagyarázni az adott nyelvi játék működését is. A korpusz jórészt kétnyelvű, de a magyar és a német példák mellett szerepelnek angol és orosz nyelvű adatok is.

A célközönség egyik csoportjaként – a nyelvészek, a fordítók és a reklámszövegírók mellett – a magyar nyelvet tanító tanárokat és – a német nyelvű példák túlsúlya miatt – a német nyelvet tanító tanárokat jelöltem meg. Itt megint csak ők lesznek a célcsoport.

Ebben az írásban azonban nem a nyelvi játékok tipológiájáról lesz szó, hanem arról, miért, hogyan, milyen nyelvi játékokkal, milyen szövegpéldákkal lehet fejleszteni a nyelvi kreativitást a nyelvi órán, pontosabban az anyanyelv oktatásában, illetve az idegennyelv-oktatásban, azon belül a német mint idegen nyelv oktatásában. A nyelvi játék fogalmából indulok ki, majd a következő négy fajtára térek ki részletesebben:

1. fonetikai-fonematikai nyelvi játékok (homofónia, paronímia, eszperente);
2. grammatikai nyelvi játékok (agrammatizmus);
3. kommunikatív-pragmatikai ambiguitás és
4. stilisztikai játékok.

Írásomban szövegpéldákként nyelvi vicceket és szépirodalmi szövegeket sorakoztatok fel. A nyelvi viccek két különböző jelentés, illetve interpretációs lehetőség kontrasztján alapulnak. A viccrecepció szempontjából megjegyzendő: a hallgatónak/olvasónak nemcsak az a feladata, hogy a kétértelműséget felfedezze, hanem az is, hogy a két jelentést integrálja, azaz a két különböző irányú értelmezést mégiscsak egy mederbe terelje, együtt lássa.

A szépirodalmi példák pedig azért alkalmasak erre a célra, mert a nyelv bármely horizontálisan vagy vertikálisan megkülönböztethető nyelvi rétegét felhasználhatják, mégpedig nemcsak konvencionális, hanem antikonvencionális módon is, hiszen a nyelv itt a gondolatok közvetítésének nemcsak az eszköze, de tárgya is. Az irodalmi szövegek individuális stílusa sokszor éppen abban áll, hogyan térnek el a normától, azaz milyen módon szegnek meg egy olyan szabályt, amelyet a hétköznapi beszélőknek a mindennapi nyelvhasználatban be kell tartania.

2. A nyelvi játék fogalma

A nyelvi játék a nyelvi kreativitás egyik legpregnansabb megjelenési formája. Nyelvi kreativitáson itt nem a beszélőnek azt a kompetenciáját, azt a képességét értem, hogy véges számú lexikai elemből és véges számú szabály segítségével végtelen számú új megnyilatkozást tud megfogalmazni és megérteni, hanem a nyelvhasználónak azt az előbbinél még komplexebb képességét, hogy a megszokottól, az elvárttól eltérő, meglepő megnyilatkozások megfogalmazására, illetve megértésére képes. A nyelvi kreatitásnak elengedhetetlen feltétele a nyelv elemeinek, szerkezetének, szabályainak, azaz bizonyos mintáknak az ismerete.

A nyelvi játék fogalma különbözőképpen értelmezhető. Pedagógiai-módszertani megközelítésben nyelvi játék minden, a nyelvi kompetencia fejlesztését szolgáló játék, például a szerepjáték is. A köznapi szóhasználatban még tágabban értelmezik a kifejezést, s ide sorolják többek közt a rejtvények egy részét is. De a nyelvi játékok között említik például a költői eszközöket, így a rímek különböző fajtáit is. Nyelvi játék az *anagramma* is, melynek lényege abban áll, hogy betűk felcserélésével más értelmes szó keletkezik (például *róka – karó*); vagy megemlíthetjük még az ún. *palindrom*-ot is, az olyan szavakat, amelyeket visszafelé olvasva vagy ugyanazt a szót, vagy más értelmes szót kapunk (például *görög – görög*), s a sort még sokáig folytathatnánk.

A nyelvi játék a Wittgenstein-féle értelmezésben a beszédaktus-elmélet alapfogalmát tükrözi, miszerint a nyelvet egy olyan játékhoz hasonlítja, amelynek kommunikációs eszközként való használata játékszabályoktól függ.

Itt azonban a nyelvi játék terminust nem a Wittgenstein szerinti értelemben használom, s nem is a szorosabb értelemben vett szójáték értelmében. A nyelvi játék terminust átfogó kategóriaként kezelem, s a *nyelvi játékos felhasználását* értem rajta.

A *nyelvi játékok központi csoportját a szójátékok adják*, ezek mellett azonban a nyelvi játékoknak még más fajtái is megkülönböztethetők. A szójátéknak több eltérő definíciója létezik. A *Világirodalmi Lexikon* (Szerdahelyi 1992: IV./576) szerint szójátékon a következő értendő:

„olyan szókapcsolat vagy szó, amelyet az azonos vagy hasonló hangzás és a lényegesen eltérő vagy kifejezetten ellentétes jelentés antitetikus viszonya jellemez”.¹

A nyelvi játékok nagy része azon alapul, hogy egy hangszorral több jelentést kapcsolhatunk össze. Ezt nevezzük *ambiguitás*-nak (vö. például Sauer 1998: 91). Ezek a különböző jelentések Hausmann (1974: 17) megfogalmazása szerint diszjunktív relevánsak („diszjunktív relevant”), ami azt jelenti, hogy általában különböző szituációkban, tehát nem egyszerre jelennek meg. A nyelvi játékban azonban éppen ennek az ellenkezője történik.

Nicole Sauer (*i. m.* 94) a nyelvi játékoknak két nagy csoportját különbözteti meg: a *szövegimmanens szó- és nyelvi játékok* megértéséhez csak a szűkebb értelemben vett közvetlen szöveggörnyezet szükséges (például alliteráció, asszonáns, az ismétlés alakzatai, chiasmus stb.), míg a *kontextuális játékok* megértése a tágabb értelemben vett kontextus (szituáció) és előismeretek nélkül nem lehetséges (például az idézeteken, szállóigéken, frazeologizmusokon alapuló nyelvi játékok).²

A nyelvi játék mindig valamiféle eltérést jelent a megszokottól, s Dittgen szerint (1989: 43) a következő szabály képezi az alapját: „Wecke die Aufmerksamkeit des Rezipienten, überrasche ihn, indem du eine unerwartete Wendung machst”. A nyelvi játék a nyelvvel való kreatív bánásmód eredménye, mely akkor éri el hatását, ha nem válik talánnyá, azaz ha a befogadó számára a meglepetés, a rácsodálkozás erejével hat ugyan, de megfajtható.

A nyelvi játék tehát a normától való valamiféle eltérés (*Abweichung*) következtében keletkezik.³ Az eltérés és a nyelvi norma fogalmát Dittgen (*i. m.* 14) értelmezése szerint használom, aki szerint a normát úgy kell értenünk, mint az egy adott nyelvközösség által általában használt és kötelező érvényűnek tekintett nyelvi eszközök együttesét. Ha a normát mint egy variánst értelmezzük, akkor ez egyben azt is jelenti, hogy nem lehetnek éles határai. A nyelvelsajátítás folyamán megtanuljuk azokat a fonetikai, morfológiai, szintaktikai, lexikai-szemantikai és pragmatikai szabályokat, amelyeket nyelvünk rendszere és nyelvközösségünk számunkra előír, s amelyeket be kell tartanunk az eredményes kommunikáció érdekében. A szabályok persze nem egyformák: a grammatika és a helyesírás terén például sokkal szigorúbbak, mint a szemantika és a stílus terén, illetve betartásukat az írott szövegekben (általában) szigorúbban vesszük, mint a szóbeli kommunikációban.

A nyelvi játékokban az eltérés nem egyenértékű a hibával, amelyet a befogadó egyértelműen negatívan értékel. Hibának tartjuk ugyanis azokat az eltéréseket, amelyek mögött nem feltételezünk kommunikációs szándékot. *A normától való eltérés érték-mérője* tehát az *intenció, a szándékosság megléte, illetve annak hiánya*.

Az intencióval rendelkező eltérések, azaz a nyelvi játékok többletértéke abban rejlik, hogy a szabályok akaratlagos megsértésével vagy a szabályoknak a normától eltérő kiterjesztésével a szövegnek olyan többletjelentést kölcsönöznek, melyre a szabályszerű nyelvi megformálás nem lenne képes. A nyelvi játékokban rejlő funkcionális eltérések a szöveget feltűnővé, meglepővé teszik; eredetiek, találékonyak, humorosak; többértelműek, rejtvényt tartalmaznak; képesek bonyolult összefüggéseket egyszerűen és kevés nyelvi jellel kifejezni, többféle illokúciós aktust egyszerre megfogalmazni, például informálni, kommentálni; emocionalizálni stb.

Ulrich (1999: 13kk.) szerint ahhoz, hogy az eltérést nyelvi játéknak tekinthessük, négy feltételnek kell teljesülnie. Ezek magyarul összefoglalva a következők:

1. Térj el célzottan és konzekvensen egy általánosan érvényes és követett nyelvi szabálytól!
2. Törekedj a kétértelműségekre! Ne hagyj, hogy gyorsan és teljesen világossá váljon, hogy valójában mit is akarsz mondani, vagyis hogy megnyilatkozásoddal mit akarsz elérni!
3. Fogalmazd úgy a szöveged, hogy ne legyen azonnal érthető, a kíváncsi befogadó azonban értelmes mondanivalót várjon el tőle, és ennek a mondanivalónak a megtalálásában remélje meglegelni a szövegben rejlő rejtvényt!
4. Fejezd ki magad úgy, hogy az elsődleges mondanivalód mögött legyen egy másodlagos is!

A „játékszabályok” alapján a nyelvi játékok általános jellemzői Ulrich (*i. m.* 26) szerint röviden így foglalhatók össze:

- a normától való szándékos eltérés;
- (rendszerfüggő vagy kontextuális) ambiguitás, azaz kétértelműség, illetve többértelműség;
- meglepetés, poén, rejtvény és
- egy másodlagos olvasat létrehozása.

3. Fonetikai-fonematikai nyelvi játékok

Fonetikai-fonematikai nyelvi játékok címszó alatt foglalhatjuk össze mindazokat a nyelvi játékokat, amelyek a beszédhangokkal és a legkisebb jelentés-megkülönböztető nyelvi egységekkel, a fonémákkal való játékon alapulnak.

Ezeknek a játékoknak számtalan fajtája van, amelyek közül itt először a homofóniát és a paronímiát felhasználó játékokat emelem ki, mégpedig azért, mert ezek a nyelvi rendszernek fontos szabályszerűségeire világítanak rá, s arra is, milyen fontos a helyesírás mind a magyarban, mind a németben. Ily módon növelik a nyelvi tudatosságot, fejlesztik a helyesejtést és a helyesírást is. A fonematikai játékokon belül röviden kitérek az eszperentére is.

3.1. Homofónia

A homofónia köztudottan a homonímia egyik esete, a homográfia ellentettje. Az írásmódjukban és jelentésükben különböző, de hangzásukban azonos nyelvi jelek tartoznak ide, amelyeknek az összecsengése olykor humoros kétértelműséghez, többféle értelmezhetőséghez vezet. A szavak között nincs sem etimológiai, sem szemantikai összefüggés.

A homofónia a magyarban valójában többnyire a zöngéesség szerinti részleges hasonulás miatt fordul elő (pl. *áraszd – árazd, csempészték – csempéztek, részben – rézben* stb.), illetve eredhet abból is, hogy helyesírásunk többféle elvet követ. Pontosabban: a fonetikus (azaz kiejtés szerinti) és a hagyományos helyesírás meglétéből fakadóan különböző írásmódú, de azonos kiejtésű szópárokat találunk a magyarban (például *estéjén – estélyén, fogja – foglya*). Az összeolvadás szintűgy homofon szópárokat eredményezhet (például *pontja – pontya*). Ezek a felsorolt példák az ún. *nyelvtani homofónia* csoportjába tartoznak.⁴

Az ún. *vegyes típusú homofónia* csoportjában egy szótári egységnek és egy toldalékos szóalaknak egyezik a kiejtése: *fojt – foly|t; csuklya – csuklja; roncs – ront|s; szablya – szablja; sújt – súly|t; bojt – boly|t – boy|t* (vö. például Grétsy 1974: 23).

A homofónia több funkcionális stílusnak/szövegfajtának is kedvelt eszköze, még tévéműsorok címében is előfordul, gondoljunk csak például Fábry Sándor műsorára, az *Esti showder*-re. A homofon hangzás sok nyelvi játéknak is alapja, például: *van fél tucat öreg baromfi, és magukat sokkal szebbnek képzelik* – megoldás: *él vén hat tyúk, vélvén, hattyúk*.

A homofónia a fordító elé áthidalhatatlan akadályt állít – ezek a nyelvi játékok csak eredetiben hatnak. Ezt mutatja a következő német példa is (vö. *Geh!* = 'Menj!'):

- Die Lehrerin fordert Peter auf:
– „Bitte sing mal die Note **G!**“

Peter trällert.

– „Sehr gut, und jetzt ein F.“

Peter trällert wieder.

– „Ausgezeichnet, und jetzt G!“

– „Gern!“ – strahlt Peter, steht auf und geht.

Az angol viccek is alkalmaznak homofóniát, s ezek úgyszintén lefordíthatatlanok:

Customer: “Waiter! What is this stuff in the bowl?”

Waiter: “*It’s bean soup, sir.*”

Customer: “I don’t want to know what *it’s been* – what is it now?” (vö. *bean soup* = ’bab-
leves’, illetve *it’s bean (soup)* ← *it is bean (soup)* = ’ez bableves’; *it’s been (soup)* ← *it has
been (soup)* = ’ez (leves) volt’)

Customer: “Look here, those sausages you sold me last week had *meat* in one end and bread
in the other!”

Butcher: “Sorry, sir, but these days it’s hard to make both ends *meet*.” (vö. *meat* [mi:t] = ’hús’;
to make both ends *meet* = ’(éppen hogy) kijön a fizetéséből/keresetéből’)

A homofónia jelensége két nyelv lexikális elemei között is előfordulhat. Ilyen
rendszertranszcendens *homofonok* (vö. ném. *systemtranszendente/sprachübergreifende
Homophone*⁵), azaz nyelvi rendszereken átnyúló homofonok okoznak félreértést a követ-
kező viccben is, pontosan az ang. *dry* ’száraz’ és a ném. *drei* ’három’ összecsengése:

Schulz ist mit seiner Frau in London. Abends besuchen beide einen Pub. Um nicht sofort als
deutscher Tourist erkannt zu werden, kramt Schulz alle seine Englischkenntnisse zusammen
und bestellt: „Two Martinis, please!“ – „*Dry?*“ – fragt der Wirt. „Nein“ – antwortet Schulz
– „nur zwei.“

A lenti karikatúrában a rendszerimmanens és a rendszertranszcendens homofóniára is
találunk példákat (vö. *ich weiß* = ’tudom’ vs. *ich (bin) weiß* = ’(én) fehér vagyok’; ang. *I =*
’én’ vs. ném. *Ei* = ’tojás’; *I know* = ’(én) tudom’ vs. **I no (I am not)* = ’én nem (vagyok az)’;
Ei (I) gelb vs. *Eigelb*; *Ei (I) weiß* vs. *Eiweiß*) (vö. Brösel 1987, idézi Ulrich 1999: 226k.):

A beszélők játékosan törekednek arra, hogy a számukra motiválatlan idegen szavakat hasonló hangzású magyar szavakkal helyettesítsék. A homofóniás népetimológia egy tudatos, játékos fajtájáról van szó, amikor az *e-mail* helyett *Emil*-t mondunk (illetve köznévként: *emil*, sőt igeiként is: *emilezek*, *emilezel* stb.), vagy a *file* [fájl] helyett *filé*-t.

3.2. Paronímia

Paronímia alatt *elsősorban* különböző jelentésű, azonos szófajú szavak alaki hasonlóságát értjük.⁶ Hausmann (1974: 61k.) találóan a következőképpen definiálja a paronímiát:

„[...] diejenige Gemeinsamkeit an Phonemen oder phonologischen Merkmalen zwischen zwei Sequenzen, die bei gleichzeitiger Divergenz von Phonemen oder Merkmalen ausreicht, zwei Isotopien im Wortspiel zu konnektieren”.

A paronimák *másik csoportjába* azok a különböző nyelvekhez tartozó szavak tartoznak, amelyeknek szintén hasonló a hangzásuk, de a jelentésük nem különböző, hanem azonos, például: ném. *Sommer* – ang. *summer*; ang. *madam* – fr. *madame*. Mivel itt a szavak jelentése azonos, az előző csoportnál azonban különböző, így inkább az első csoporthoz tartozó szavak alkalmasak nyelvi játékokra, ugyanakkor ennél a csoportnál is nagyon vigyáznunk kell a kiejtésre, hogy ne kövessünk el interferenciális hibát.

Aszerint, hogy a hasonló hangzású szavak ugyanarra a töre mennek-e vissza vagy sem, beszél a szakirodalom egyrészt *szűkebb értelemben vett paronímiáról*, amikor is az érintett szavak etimológiailag összefüggnek egymással (például m. *ízetlen* – *íztelen*, ném. *kindisch* – *kindlich*, *golden* – *goldig*) és *paronomáziáról*, amikor különböző törzöl eredeztethető szavak hasonlítanak hangzásukban egymáshoz (például m. *ökumenikus* (vö. *Magyar Ökumenikus Szeretetszolgálat*) – *ökonómikus*).

Itt a paronímiának a szélesebb felfogásával dolgozom, tehát mindazon szavakat ide sorolom, amelyek hasonlítanak egymáshoz hangzásukban, attól függetlenül, hogy van-e közöttük etimológiai összefüggés vagy sem (vö. Szannyikov 1999: 292).

Fontos nyelvhelyességi kérdés, hogy a paronimákat ne keverjük össze a beszédben, hiszen jelentéseik nem egyeznek meg, például: *egyelőre* – *egyenlőre*; *reparál* – *preparál*; *helység* – *helyiség*; *fáradtság* – *fáradtság*; *gondatlan* – *gondtalan*; *adoptál* – *adaptál*; ném. (*die*) *Deklamation* – (*die*) *Deklaration*; (*der/das*) *Kathedr* – (*der*) *Katheter*; (*die*) *Amnesie* – (*die*) *Amnestie* stb.

A paronimák felcserélése nemcsak súlyos nyelvhelyességi vétség, hanem összekapcsolásuk stilisztikai eszköz is lehet, ugyanúgy, mint a norma bármilyen más megsértése. Ezért alkalmazza például az ifjúsági nyelv is, például: *Wie der Faschismus – wieder Faschismus – wider Faschismus!*; *Anarchie statt Lethargie!* (vö. Müller-Thurau 1983: 93k.).

Az alábbi német viccek paronimákon alapulnak, s mivel bennük internacionalizmusok összecsendéséről van szó, lehet őket fordítani. Azért nagyon ötletesek ezek a viccek, mert három-három hasonló ejtésű szó szerepel bennük, így a viccekben két csattanó is található (vö. ném. *Veterinär*/m. (rég.) *veterinárius* ('állatorvos'); ném. *Veteran*/m. *veterán*; ném. *Vegetarier*/m. *vegetáriánus*):

Treffen sich zwei neureiche Damen. Sagt die erste:
– „Meine Tochter hat neulich geheiratet, einen *Veterinär*.“

- „Was, so einen alten Mann?“
- „Nein, einen, der kein Fleisch isst.“

Találkozik két újgazdag nő. Meséli az egyik:

- „Képzeld, a lányom hozzám nemrégiben egy *veterináriushoz*.”
- „Micsoda? Egy olyan öreg emberhez?”
- „Nem, egy olyanhoz, aki nem eszik húst!”

A következő vicc szintén jól fordítható magyarra (vö. ném. *Gladiator/m. gladiátor*; ném. *Gladiole/m. gladiólusz* ('kardvirág'); ném. *Radiator/m. radiátor*):

Ein Mann kommt in einen Blumenladen.

- „Ich hätte gern einen Strauß *Gladiatoren!*“
- „Ach, Sie meinen einen Strauß *Gladiolen?*“
- „Ja, natürlich. Die andere sind ja Heizkörper.“

A hasonló hangzású szavak irodalmi szövegekben is hatásos eszközei a nyelvi játéknak. A nyelvi kreativitásnak ez a fajtája nem fordítható, esetleg a célnyelvi szövegben adaptációs eljárással újjáteremthető. Erre példa a következő szövegrészlet Esterházy Péter *Harmonia caelestis*-éből (kiemelés tőlem – F. E.):

„A proletárdiktatúrának az a ravasznak szánt számítása, hogy a kitelepítéssel a munkásosztállyal szövetséges parasztság még jobban, az előírásoknak immár megfelelően gyűlölni fogja az öt évszázadokig elnyomó, velejéig rohadt uralkodó osztályt, nem vált be.

Ellenkezőleg, a szolidaritás differenciálatlan érzése fogta el őket. [...]

Ennek megfelelően a legszebb, a *tiszta* szobát adták át nekünk, noha a papír szerint a tyúkszaros, alig fűthető, a házhoz ragasztott fészerszerűségben kellett volna *laknunk* (*lakolnunk*). Ellenőrzéskor szóvá is lett téve.” (Esterházy 2001a: II/138.)

„Das raffinierte Kalkül der Proletardiktatur, wonach die mit der Arbeiterklasse verbündete Bauernschaft nach jahrhundertelanger Unterdrückung die bis ins Mark verdorbene Herrscherklasse durch die Aussiedlung noch mehr, und diesmal den Vorschriften entsprechend, hassen würde, ging nicht auf.

Im Gegenteil. Man war vom undifferenzierten Gefühl der Solidarität ergriffen. [...]

Dementsprechend gab man uns das schönste Zimmer, die *gute Stube*, obwohl wir dem Papier nach im kaum heizbaren, vor Hühnerscheiße starrenden, ans Haus angeklebten Schuppending hätten wohnen müssen (*Wohnwitz*). Bei der Kontrolle wurde das auch zur Sprache gebracht.“ (Esterházy 2001b: II/138.)

3.3. Eszperente

Grätzer József (1967: 35) „definíciója” szerint az eszperente „rengeteg e-vel szerkesztett nyelv”.⁷ Az *eszperente szorosabb értelemben* olyan szöveget jelent, amelyben csak az [e] magánhangzó fordul elő.⁸

A szorosabb értelemben vett eszperente igen kedvelt nyelvi játék, a gyerekek körében is népszerű például már meglévő szövegek eszperentére való fordítása, vagy pedig kérdésekre eszperente nyelven való válaszadás formájában. Grätzer József *Sicc... Szórakoztató időtöltések és cseles családfintaságok* című könyvében (1967) egy kis „szótárat” találunk, azaz az ábécé szerint betűrendbe szedett szavakat eszperente-nyelvi megfelelőikkel. A tanulókkal szintén készíthetünk ilyen eszperente-szótárat (vö. Grätzer i. m. 35):

antialkoholista = szeszellenes
 borotva = penge, mellyel felesleges pelyheket szedsz le
 cigaretta = Henger szeletelt levelekkel. Ezen tekerccsel emberek fellegeket eregetnek.
 dáridó = Zene s kellemes tereferé mellett rengeteg szeszt nyelnek emberek.
 étlap = eledetek feljegyezve rendben
 fehér = ellenfekete
 finnyás = Legremekebb eledelt elejbe teheted, ez lesz felelete: nem kell, ezt sem eszem.
 fogház = fegyencek helye
 gólyák = emeletes verebek
 kéményseprő = fekete ember, de nem szerezsen; szerencse jele
 lépcső = emeletre ezen tekeregve mehatsz fel
 lift = emeletre ezen egyenesen mehatsz fel
 macska = egerek veszedelme
 megházasodik = egybekel vele
 részeg = rengeteg szeszt nyelve nem megy rendesen
 színház = Emeletesre megszerkesztett hely, melyben egyesek egy emelkedettebb s lepellel elrekesztett helyen fejben megjegyzett szerepeket csevegnek, esetleg szerelmes jeleneteket. Ezer ezer ember remegve, esetleg nevetve mered e jelenetekre, s egyszerre tenyereket hevesen egybever. Ezt befejezve, egyszerre elmennek, megjegyezve: Ejnye, de kellemesen telt el e remek este.
 turistaegyesület = meredek hegyeken, veszedelmes helyeken vezetett emberek szervezett egylete
 unoka = gyermekem gyermeke
 zsebmetsző = zsebekben tesz szert keresetre

Az eszperente-nyelvet még a reklám is felhasználja, például az e-vitamint tartalmazó Floriol étolaj reklámjának szlogenje: *e nélkül nem sikerülhet*. A szöveg elolvasása sem sikerülhet *e* – mármint *e* betű – nélkül:

K d v s m b r k l

x n l v l t gy r g g l n v t t m k s m b .
 l m n t m gy p r r e r , s l v s t t t m .
 D s z r t t t t m gy p r r e r . K d v m l t t m
 b n n , s m g t t m gy t r m b n . F l s l g s
 l n n h v s n c s t t n m t t t m , m r t s m
 T , s m h m n m t n n gy b t h l y m b n .
 N m gy r g g l m t t t l t t t t t t k k l ,
 d x r . P c h m r gy t t n s z r t t t b m
 m g l l t t , s m r r s m m h t t m , m r t
 m n t h l y t t gy h l y b n t t t m v t t m .
 l k k n d x t m , m r t m g l t t m l v l t ,
 m l y t t t l l s n i f l j t t t m .

De e mentesen nem szerethetlek benneteket.

e nélkül nem sikerülhet
 Floriol. Tele e-vitaminnal.

Az eszperente elnevezést lehet *tágabb értelemben* is használni és mindazon szövegekre kiterjeszteni, amelyekben olyan szavak fordulnak csak elő, amelyek egy és ugyanazon magánhangzót tartalmaznak.

Tágabb értelemben vett eszperentén alapul Szűts László (1999: 27k.) nyelvi játéka: a megadott szavaknak olyan rokon értelmű párjait kell megadni, amelyekben csak egy bizonyos magánhangzó szerepel, például: *hirtelen*, *egykettőre* csak *u*-val = *ukmukfukk*; *álöltözet* csak *a*-val = *maskara*; *horgony* csak *a*-val = *vasmacska* stb.

Eszperentét a szépirodalomban is találunk:⁹ Ernst Jandl következő versében a magánhangzók közül csak az *o* fordul elő. A szövegnek ez az eljárás játékos hangzást kölcsönöz. Feladat lehet a szöveg visszafordítása eszperentéből, azaz a szöveg átírása oly módon, hogy minden szóra olyan szinonimát keresünk, amely különböző magánhangzókat tartalmaz.¹⁰

ottos mops

ottos mops trotzt

otto: fort mops fort

ottos mops hopst fort

otto: soso

otto holt koks

otto holt obst

otto horcht

otto: mops mops

otto hofft

ottos mops klopf

otto: komm mops komm

ottos mops kommt

ottos mops kotzt

otto: ogottogott

4. Grammatikai nyelvi játékok – agrammatizmus

A grammatikai játékok színes csoportján belül itt csak az agrammatizmusra térek ki.

Az agrammatizmus pszicholingvisztikai értelemben a központi idegrendszer betegségét jelenti, amelynek következtében grammatikailag helytelen megnyilatkozások keletkeznek (például rossz szórend, névmások és partikulák elhagyása, hibás ragozás stb.). Itt viszont természetesen nem a betegség következtében és akaratlanul keletkezett grammatikai hibákra kell gondolnunk, hanem azokra a normának ellentmondó grammatikai eltérésekre, amelyek intencióval rendelkeznek.

A grammatika szabályaitól sokféle módon el lehet térni, s így az agrammatikus szövegeknek számos fajtája lehetséges. A nyelvi kreativitásnak ezek a módjai elsősorban az irodalmi szövegekben jelennek meg, hiszen a hétköznapi szövegekben a normától való eltérést inkább hibának, mint stílusesszköznek értékeljük.

Itt most szemléltetésképpen először három vers következik Ernst Jandltól. Az elsőben csak egy főnevet találunk, ez maga a cím, a vers pedig két prepozíció és a határozott névelő összevont alakjának variációiból, azok többszöri ismétléséből, egy

kötőszóából és egy határozószóából áll. A versben egyetlenegy ige sem fordul elő. A cím és a verset záró határozószó azonban mégis egy „történetet” foglal – játékos humorral – keretbe. A vers így alapja lehet egy feladatnak, amelyben a történetet kerek egészé kell szövegszinten megformálni, azaz főneveket és igéket beiktatni, valamint a határozott névelőt és az előljárószt is szét lehet bontatni.

wanderung

vom vom zum zum

vom zum zum vom

von vom zu vom

vom vom zum zum

von zum zu zum

vom zum zum vom

vom vom zum zum

und zurück

A következő Jandl-versben a grammatikai szabályok megsértése abban mutatkozik meg, hogy az igék nem ragozott, hanem főnévi igenévi alakjukban szerepelnek. Ragozási eltérést mutat az *ein Sessel* (helyesen *einen Sessel*) accusativusi alak is. Emellett a főneveket is kisbetűvel írja a költő, s a középpontozást is figyelmen kívül hagyja. A vers az agrammatizmusnak egy összetett példáját mutatja: Jandl ezt a nyelvet a németországi vendégmunkások nyelvével hasonlítja össze, azokéval, akik kénytelenek a német nyelvet használni, de azt tulajdonképpen soha nem tanulták. A németben erre a *Gastarbeiterdeutsch* terminust használják, Jandl pedig így nevezi: *heruntergekommene Sprache*, ami magyarul annyit tesz: 'romlott, lesüllyedt nyelv'. A „romlottság” itt elsősorban az infinitivizmusban jut kifejezésre: azáltal, hogy az igék nem személyragos, hanem főnévi igenévi alakjukban állnak, a kongruencia elvárásai sem teljesülnek. A feladat a tanórán tehát az lehet, hogy a verset a grammatika és az ortográfia szigorú szabályai szerint újra kell írni.

der beschriftete sessel

für harry & angelika

ich haben ein sessel

stehn JANDL groß hinten drauf

wenn ich mal nicht wissen

sein ich's oder sein ich's nicht

ich mich nur hinsetzen müssen

und warten bis von hinten wer

kommen und mir's flüstern

Hasonló módon agrammatikus a következő példa, sőt itt a szavak nem a normatív szófaji értékükben szerepelnek, például a főnevek igei végződést kapnak. A viszony-
szók (prepozíciók) is hiányoznak:

frühlingsbeginn

weißen ich schneen

frier beißen finger

füßen eis rutschen

nasen ih tropf-tropf

A normától különböző módon és mértékben lehet eltérni. Christian Morgenstern *Das große Lalulā* című versében például a normától való eltérés olyan fokú, hogy már tulajdonképpen halandzsával van dolgunk.¹¹ Feladatként kiadhatjuk, hogy a diákok keressék meg a vers magyar fordításait Győrei Zsolttól és Jékely Zoltántól, hasonlítsák össze őket egymással és az eredetivel (vö. Győrei 2000: 18–20).

5. Kommunikatív-pragmatikai ambiguitás

Ambiguitáson a nyelv különböző szintjein (a lexika, a grammatika, azaz a morfológia és a szintaxis), valamint a pragmatika szintjén megjelenő kétértelműség vagy többértelműség, a többféle értelmezhetőség lehetőségére értendő.¹² A továbbiakban a kommunikatív-pragmatikai ambiguitást tárgyalom.

A nyelvhasználók a kommunikációban – általában legalábbis – megpróbálnak kooperatívak lenni, megfelelni az ún. együttműködési elvnek (ang. *cooperative principle*), betartani Grice konverzációs maximáit, azaz a közlés informatívására, igazságértékére, relevanciájára és egyértelműségére vonatkozó elvárásokat.¹³ A közlés egyértelműségére vonatkozó maxima a gyakorlatban azt jelenti, hogy a kommunikációs partnerek igyekeznek gondolataikat egyértelműen kifejezni, vagyis kerülnek a többértelmű szavakat, a többféleképpen értelmezhető szintaktikai szerkezeteket stb., azaz mellőzik az ambiguitást.¹⁴ Vannak azonban olyan szövegfajták, amelyeknek a lényege éppen ennek a maximának a figyelmen kívül hagyásában rejlik: a vicceknek, a reklámszövegeknek, sok sajtónyelvi és irodalmi szövegnek az ambiguitás a szövegalkotó eleme (vö. Forgács 2000).

A kommunikációban különböző intenciókat tartunk szem előtt: valamilyen ismeretet közlünk a világról, megfogalmazzuk véleményünket, kifejezzük érzelmeinket, felszólítjuk a kommunikációs partnerünket, hogy tegyen meg/ne tegyen meg valamit stb. Bármely kommunikációs cél dominál is, közlésünkkel mindig el akarunk érni valamit, nem beszélünk csak úgy ok nélkül. A sikeres kommunikációnak alapfeltétele, hogy a vevő helyesen dekódolja a hírt. Ez azt jelenti, hogy értse meg a megnyilatkozást, s azt is ismerje fel, hogy mit várnak el tőle, azaz az adó tulajdonképpen mit akar elérni. Ha a hallgató a beszélő célját nem ismeri fel, akkor a kommunikáció nem lesz sikeres. Ha ugyanis a vevő kommunikációs elvárásai és az adó kommunikációs céljai nem felelnek meg egymásnak, akkor félreértések keletkezhetnek. (Természetesen az is előfordul, hogy a vevő a félreértést csak színleli.)

A hétköznapi kommunikációban ezeknek a félreértéseknek a zöme nem képzelhető el, hiszen a kommunikációs partnerek – ideális esetben – közös preszuppozíciókkal rendelkeznek, merthogy hasonló ismereteik vannak a világról, amelyek ha explicit módon nem is, de implicit módon jelen vannak a megnyilatkozásaikban. A preszuppozíciók nem verbalizálódott állítások egy háttértudásra vonatkozóan, amelyek a meglétét a kommunikációs partnerek egymásról feltételezik.¹⁵ Azok az embe-

rek, akik egy közös kultúrában élnek és ugyanazt a nyelvet beszélik, a külvilágot hasonlóképpen interpretálják, preszuppozícióik hasonlóak. A (megközelítőleg) közös preszuppozíciók, a közös kognitív háttér nemcsak a szorosabb értelemben vett tárgyi tudást jelentik, s nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvi tudást, azaz annak a képességét, hogy egy megfelelő nyelvi kompetencia segítségével képesek vagyunk mondatok jelentésének a megértésére. A kommunikációban nem mondatokat, hanem megnyilatkozásokat (közléseket) kell értelmeznünk, ami a pusztán nyelvi dekódolásnál sokkal komplexebb folyamat, hiszen itt a *situatív keretnek* (ném. 'situativer Rahmen') a megértésben releváns szerep jut. A situatív keretek történetileg adottak, korhoz, nyelvközösséghez és kultúrközösséghez kötöttek, azaz az egyazon közösséghez tartozó beszélők alapjaiban azonos szituációs keretekkel rendelkeznek, illetve tudnak ilyeneket létrehozni (vö. Dörschner 2003: 14).¹⁶ Természetesen azonban egy kultúrközösség és/vagy nyelvi közösség sem teljesen homogén, hiszen az emberek különböző társadalmi-szociális rétegekhez tartoznak. Azok a komponensek, amelyek a réteghez és csoporthoz való tartozásukat meghatározzák, befolyásolják tudásukat a világról, azokat a preszuppozíciókat, amelyekkel a kommunikációban eljárnak. Ilyen befolyásoló tényezők például az iskolázottság, a hivatás, az anyagi háttér, az életkor, a nem, a szabadidős tevékenységek stb.

A megnyilatkozások megértése nem (csak) a szavak mentális lexikonunkban rögzített lexikális jelentésének „előhívását” jelentik, hanem a nyelvi és szituációs kontextusba beágyazott aktuális jelentésüket. Különbséget kell tenni a mondatok szorosabb értelemben vett nyelvi jelentése között, amely a kompetencia kategóriájába tartozik, s a megnyilatkozások szituatív jelentése, kommunikatív értelme között, amely a performanciához kapcsolódik. A megnyilatkozások értelmének, pragmatikai jelentésének megértésében az ún. pragmatikai, illetve konverzionális implikaturák segítenek, amelyek a beszélő szándékától függő indirekt jelentések. Schwarz (Schwarz–Chur 1996: 30k.) megfogalmazása szerint: „Der Begriff Implikatur ist eingeführt worden, um damit auszudrücken, was ein Sprecher neben dem, was er explizit sagt, noch meinen kann. [...] Konversationelle Implikaturen ergeben sich immer nur in bestimmten Situationen; sie sind nicht Bestandteil der lexikalischen Bedeutung von Ausdrücken. Vielmehr sind sie das Resultat eines Schlußfolgerungsprozesses, der vor dem Hintergrund bestimmter Gesprächserfahrungen abläuft.”¹⁷

Míg a tradicionális szemantika a lexikális jelentéseket vizsgálja, az aktuális jelentésekkel, az ún. konverzionális implikaturákkal a pragmatika foglalkozik. Ma már azonban a jelentést nem annyira statikus tudásrendszerként (kompetenciaként) fogjuk fel, hanem sokkal inkább a kommunikatív folyamatban (receptióban és produkcióban, azaz performanciaként) vizsgáljuk, így a szemantika és a pragmatika között nem húzhatunk éles határt.

Bierwisch (1979, 1983) a következő sémával ábrázolja a megnyilatkozások aktuális jelentését:

((äuf(phon, syn, sem))ct, m)ias,ks).

Bierwisch szerint minden nyelvi megnyilatkozás (äuf = Äußerung) egy olyan nyelvi reprezentáció, amely három szintet foglal magában: fonológia (phon = Phonologie), szintaktika (syn = Syntax) és szemantika (sem = Semantik). Minden megnyilatkozás-

nak van egy aktuális jelentése (m), amelyet a kontextus (ct) befolyásol. Ezen kívül minden megnyilatkozás egy adott interakciós szituációban (ias) hangzik el és van egy kommunikatív értelme (ks).

Az általam kommunikatív-pragmatikai ambiguitás címszó alatt tárgyalt viccek a szűkebb értelemben vett jelentés és a megnyilatkozások kommunikatív értelme közötti eltéréssel, illetve annak lehetőségével játszanak, hogy egyazon nyelvi alakulatnak különböző kommunikatív célt tulajdoníthatunk, vagy – a beszédaktus-elmélet terminológiájával élve – egyazon közlést különböző illokúciós aktusként értékelhetjük. A következő vicc poénját például a figyelmeztetés bocsánatkérésként való értelmezése adja:

- „Bocsásson meg, uram, de már negyedszer lép a lábamra!”
- „Rendben. Megbocsátok.”

Azok a viccek, amelyekben kommunikatív-pragmatikai ambiguitást találunk, általában könnyen fordíthatók, feltéve, ha a kiinduló nyelvi és a célnyelvi beszélők hasonló kultúrában élnek, s így hasonló kommunikációs szituatív keretekkel rendelkeznek. A fordítás lényege itt abban áll, hogy a célnyelvben is megteremtődjön annak a lehetősége, hogy a befogadó a szituációs keretet úgy értelmezze, hogy az mondjon ellent az általánosan érvényes kommunikatív elvárásoknak:

- „Utoljára kérdem: Mikor fizeti meg az adósságát?”
- „Milyen jó, hogy többet nem teszi fel ezt a kellemetlen kérdést!”

Német fordításban:

- „Ich frage jetzt zum letzten Mal: Wann bezahlen Sie Ihre Schulden?“
- „Ach, ist das schön, dass Sie diese unangenehme Frage nun nicht mehr stellen werden!“

Ide tartoznak azok a vicces találós kérdések is, amelyekben a kérdés mindig csalafinta félrevezetés:

- „Hogyan lehet víz segítségével fényt csinálni?” – „???” – „Le kell mosni az ablakot.”

A kommunikatív-pragmatikai játék a német viccben is gyakori:

- „Wenn Sie weiter so viel Wein trinken, werden Sie nicht alt, Herr Krause!“ – sagt der Arzt.
- „Was ich immer sage, Herr Doktor. Ein guter Tropfen hält eben jung.“

Magyar fordításban:

- „Ha ennyi bort iszik továbbra is, Szabó úr, akkor soha nem öregszik meg!” – mondja az orvos.
- „Hát ez az, doktor úr! Egy pár korty fiatalon tartja az embert.”

Angol példa:

- Customer: “Look out! You’ve got your thumb in my soup!”
- Waiter: “Don’t worry. It isn’t very hot!”

Fordítás:

- Vendég: „Vigyázzon! Beleér a hüvelykujja a levesembe!”
- Pincér: „Ne aggódjon! Nem túl meleg.”

Itt említendő meg az a fajta ambiguitás is, amelyet Lendvai (1996: 64) új implikációnak nevez, amikor is „a beszélő tudatosan eltér az adott nyelvi elem normatív értelmezésétől, s azt olyan új jelentésben használja, amely csupán a szövegkörnyezetből derül ki”. Lendvai (uo.) az ún. új implikációra egy olyan orosz nyelvű példát hoz, amely a *премия* ’díj’ normától eltérő értelmezésén alapul:

Конкурс на лучший политический анекдот в честь ленинского юбилея. 3-я премия – три года общего режима. 2-я премия – семь лет строгого режима плюс пять лет по ленинским местам. 1-я премия – встреча с юбиляром.

A vicc magyar fordítása (vö. Lendvai uo.):

Lenin születésének 100. évfordulója tiszteletére versenyt írnak ki a legjobb politikai viccre. A verseny fődíjai: 3. helyezés – három év sima elzárás, 2. helyezés – hét év szigorított plusz öt év a lenini emlékhelyeken, 1. helyezés – találkozás Leninnel.

Keller (2003: 172kk.) szerint a nyelvi megnyilatkozások interpretációja mindig implikatív természetű. Keller (i. m. 173) szintén különbséget tesz a nyelvi kifejezés jelentése („Bedeutung eines Ausdrucks”) és annak a használatban megjelenő értelme között („Sinn einer bestimmten Verwendung des Ausdrucks”). A befogadónak a megnyilatkozás interpretációjánál először is két dolog áll rendelkezésére: a megnyilatkozásban szereplő nyelvi jelek jelentésének és azok használati szabályainak ismerete. Ezek segítségével azonosítja, *mit mond* a beszélő. Keller (uo.) szerint itt lép be a kötelező implikatív mozzanat: ha ugyanis meg akarjuk érteni valakinek a cselekvését – amely nyelvi megnyilatkozás is lehet –, akkor nem csak azt kell megértenünk, hogy *mit mond*, *mit tesz* a másik, hanem arról is egy jó hipotézist kell felállítanunk, hogy *azt miért/mi célból teszi*. Keller (uo.) megfogalmazásával élve: „Der Adressat muss die Äußerung des Sprechers einer Mittel-Zweck-Analyse unterziehen. Die Äußerung dient dem Adressaten als Symptom der kommunikativen Absichten des Sprechers.”²¹⁸ Másként megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy a megértésben a nyelvi input (*bottom-up-Prozesse*) és a recipiens (háttér)tudásának és kommunikációs elvárásainak (*top-down-Prozesse*) bonyolult összjátékáról van szó (vö. Hörmann 1991: 124). A megértés több mint csupán recepció: a megértés egy nyelvi megnyilatkozás értelmezése azáltal, hogy egy összefüggésbe helyezzük. A befogadó a nyelvi közlés dekódolása, a szituáció ismerete, a világról alkotott tudása és motivációja alapján egy számára értelmes összefüggést konstruál (vö. Hörmann i. m. 137).

Az elmondottakhoz kapcsolódik szorosan a következő szövegpélda. A nyelvi viccek mellett ugyanis irodalmi szövegekben is felfedeztethetjük a pragmatikai ambiguitás lényegét: miközben a tanulók/hallgatók gyakorolják a szövegértést, bővítik szókincsüket, játékos formában szereznek fontos információkat a megértésről, a sikeres kommunikáció feltételeiről. Egy lehetséges példa Carlo Manzoni (1971, idézi Ulrich 1999: 39k.) következő szövege, amely szemléletesen mutatja a megértés komplex voltát, azt, hogy a megértés túlmutat a nyelvi megnyilatkozás pusztá dekódolásán, mutatja, mennyire releváns az, hogy a beszélő az adott szituatív keretben mit tesz, s a szöveg világosan mutatja azt is, hogy a cselekvéseknek mindig valamilyen intenciót tulajdonítunk (például ha valaki éjnek idején egy ház előtt füttyül, akkor a füttyöt jelként értékeljük).

Der Hausschlüssel

Herr Veneranda blieb vor einer Haustür stehen, betrachtete die dunklen geschlossenen Fensterläden und piff abermals, als wolle er jemanden rufen.

An einem Fenster des dritten Stockes erschien ein Herr.

„Haben Sie keinen Schlüssel?“, schrie der Herr, um sich verständlich zu machen.

„Nein, ich habe keinen Schlüssel“, schrie Herr Veneranda.

„Ist die Haustür zugeschlossen?“, schrie der Herr am Fenster wieder.

„Ja, sie ist zu“, antwortete Herr Veneranda.

„Dann werfe ich Ihnen den Schlüssel hinunter.“

„Wozu?“ fragte Herr Veneranda.

„Um die Haustür aufzuschließen“, erwiderte der Herr am Fenster.

„Also gut“, schrie Herr Veneranda. „Wenn Sie wollen, daß ich die Haustür aufschließe, dann werfen Sie mir nur den Schlüssel herunter.“

„Aber müssen Sie denn nicht herein?“

„Ich? Nein. Wozu auch?“

„Wohnen Sie denn nicht hier?“ fragte der Herr am Fenster, der nicht mehr recht mitkam.

„Ich? Nein“, schrie Herr Veneranda zurück.

„Und warum wollen Sie dann den Schlüssel?“

„Wenn Sie wollen, daß ich die Tür aufschließe, muß ich sie doch mit dem Schlüssel aufschließen. Glauben Sie vielleicht, ich könnte es mit einer Pfeife?“

„Ich will gar nicht, daß die Tür aufgemacht wird“, rief der Herr am Fenster. „Ich meine, Sie wohnen hier; ich hörte Sie pfeifen.“

„Pfeifen denn alle, die hier im Haus wohnen?“ erkundigte sich Herr Veneranda mit voller Lautstärke.

„Nur wenn sie keinen Schlüssel haben“, antwortete der Herr oben.

„Ich habe keinen Schlüssel“, schrie Herr Veneranda.

„Dürfte ich vielleicht wissen, was diese Schreierei zu bedeuten hat? Man kann dabei kein Auge zutun“, brüllte ein Herr, der sich an einem Fenster des ersten Stockes zeigte.

„Wir schreien, weil sich der Herr dort im dritten Stock befindet und ich auf der Straße stehe“, sagte Herr Veneranda. „Wenn wir leise sprechen, können wir uns nicht verständigen.“

„Aber was wollen Sie denn?“ fragte der Herr, der im ersten Stock am Fenster stand.

„Da müssen Sie den Herrn im dritten Stock fragen“, sagte Herr Veneranda. „Ich habe es noch nicht herausbekommen: Zuerst will er mir den Hausschlüssel herunterwerfen, damit ich die Haustür aufschließe, dann will er wieder nicht, daß ich die Haustür aufschließe, dann sagt er, daß ich, wenn ich pfeife, in diesem Haus wohnen müsse. Kurzum, ich habe es noch nicht herausbekommen. Pfeifen Sie übrigens?“

„Ich? Nein. Wieso sollte ich pfeifen?“ fragte der Herr am Fenster des ersten Stockes.

„Weil Sie in diesem Haus wohnen“, sagte Herr Veneranda. „Der Herr im dritten Stock hat gesagt, daß die Leute, die in diesem Haus wohnen, pfeifen. Mir ist es jedenfalls einerlei: Meinetwegen können Sie ruhig pfeifen.“

Herr Veneranda verabschiedete sich mit einer leichten Verbeugung, ging seines Weges und murmelte vor sich hin, daß dies bestimmt eine Art Irrenanstalt sein müsse.

6. Stilisztikai játékok

Induljunk ki Hough (1969: 3) stílusdefiníciójából: „Language is the dress of thought and style [...] is the particular cut and fashion of the dress.” – Ha valaki idegen nyelvet tanul, kezdetben elsősorban a tartalomra koncentrál, és elégedett, ha a gondolatát akármilyen ruhába is fel tudja öltöztetni, azaz valahogyan meg tudja formálni nyelvvileg. A nyelvtanulás előrehaladtával azonban a *mit* mellett a *hogyan* is egyre fontosabbá válik, a ruha divatos szabása, azaz a stílus. A stílus mindig valamilyen választás eredménye, hiszen egy tartalmat sokféleképpen „felöltöztethetünk”.

A nyelvtanulás során a cél az, hogy a tanulók/hallgatók minél komplexebb, elabrált nyelvi kóddal rendelkezzenek, s ezt a kódot tudatosan tudják használni, azaz képesek legyenek arra, hogy a nyelvi jelek/struktúrák között adekvátan válasszanak. A bő szókincs magában nem elég, ez még nem szükségszerűen jelent tudatos, igényes nyelvhasználatot. A nyelvhasználónak tisztában kell lennie a stílust meghatározó tényezőkkel, amelyeket tudvalevően két nagy csoportba sorolhatunk, hiszen a stílus mindenkor egyrészt a nyelvet használó egyén döntéseinek eredménye, másrészt a nyelvközösség által előírt szabályok függvénye, azaz szabad és kötött is egyben (vö. Sanders 1977: 34k. és 101kk.). Az ún. *individuális-szociális determináltság* alatt az egyénnel kapcsolatos tényezőket értjük: 1. a *pszichikai-individuális kritériumokat* (például tehetség, adottságok, emlékezet); 2. a *gazdasági-kulturális kritériumokat* (például származás, neveltetés, iskolázottság, általános műveltség, foglalkozás, anyagi státusz). Mivel ezek a tényezők is meghatározzák azoknak a nyelvi lehetőségeknek a körét, amelyekből az egyén választhat, így a stílus szabadsága csak viszonylagos, hiszen csak az ideális beszélőnek áll a nyelv teljes komplexitásában rendelkezésére.

Az individuális-szociális determináltság mellett egy megnyilatkozás stílusát mindenkor *kollektív-szociális determináltság* is jellemzi: a beszélő egy társadalom, egy nyelvközösség tagja, s ezért figyelembe kell vennie a társadalom/közösség által előírt normákat, konvenciókat is.

A kollektív-szociális determináltság a következő három tényezőben jut kifejezésre: 1. *sztuációs kritériumok* (az adó és a vevő közötti viszony, a tágabb és szűkebb értelemben vett kontextus); 2. *funkcionális kritériumok* (a megnyilatkozás funkciója, célja) és 3. a *szövegfajták kritériumai* (az írott és beszélt szövegfajták társadalomtól/nyelvközösségtől függő, korhoz kötött szabályai). A kollektív-szociális determináltsággal, pontosabban a funkcionális kritériumokkal kapcsolatban Sanders (1977: 102) megállapítja, hogy bizonyos kommunikációs szituációk gyakori ismétlődése a különböző kommunikációs funkcióknak megfelelő, azokra jellemző nyelvhasználati minták, az ún. *funkcionális stílusok* kialakulásához vezet.

A nyelvtanár-képzésben a stilisztikának különösen releváns szerep jut: a hallgatóknak fel kell ismerniük, hogy *minden nyelvi jel/jelenség lehet stílus eszköz* – a hangok, fonémák, kötött és szabad morfémák, szó szerkezetek, a mondatok terjedelme, szerkesztettsége, a szórend, a szövegben lévő kohéziós elemek, az ortográfia stb. Különösen tanulságos lehet olyan szövegpéldáknak az összehasonlító vizsgálata, amelyek ugyanazt a témát dolgozzák fel. A szövegek összevető elemzése során a tanulók/hallgatók felismerik, hogy a tartalom önmagában nem határozza meg a stílust, hisz ugyanazon témát más és más stílusban is meg lehet fogalmazni.

Egy lehetőség a következő: Piroska és a farkas történetét mindenki ismeri a klasszikus szövegvariánsban. Ezt a klasszikus szöveget, a mesét mint szövegfajtát hasonlíthatjuk össze a következő Piroska-történetekkel. A feladat az, hogy a diákok jellemezzék a szövegek stílusvonásait, emeljék ki a stílusesszközöket, fogalmazzák meg, a szövegek mely elemei relevánsak a stílus szempontjából kvantitatív vagy kvalitatív jegyeik alapján, azaz magyarázzák meg, hogyan válik egy nyelvi jel/jelkapcsolat stíluselemmé. (Az első szöveg fő stílusvonásai a mondatok szintjén jelentkeznek. Mivel a szöveg – mint az alcím is elárulja –, „sietőseknek” íródott, a szöveg rövid mondatokból áll. A második szöveg ugyancsak mellőz mindenféle klasszikus mesei stílusvonást; itt elsősorban a kicsinyítő képzők teremtenek egy sajátos stílushatást (*Rotkäppchen, Mädchen, Zöpfchen, Käppchen, Köpfchen, Großmütterlein*), de kiemelkednek a szövegből olyan szavak is, amelyek konnotatív értékükkel stílustörést, paradox stílushatást hoznak létre (*Forstbeamter, Dienst nach Vorschrift*). A harmadik szövegpéldában kiválóan vizsgálhatók a jogi szaknyelv stílusvonásai mind a lexika, mind a szintaxis szintjén. Az utolsó példában pedig maga a történet is teljesen megváltozik, a jó és a rossz szerepei felcserélődnek.)¹⁹

1. szövegpélda:

Rotkäppchen und der Wolf
(für Eilige)

Oma krank. Mädchen mit Kappe
bringt zur Kranken Happe-Happe.
Wolf frißt Oma (wie gemein).
Mädchen tritt in Stube ein.
Denkt: Das ist die Oma nicht,
hat so'n komisches Gesicht.
Wolf frißt rotbekapptes Kind.
(Sieht man mal, wie Wölfe sind.)
Jäger kommt, tut Wolf aufschneiden.
Schluß der Leiden für die beiden.
Ende gut, vorbei die Not:
Oma lebt noch, Wolf ist tot.

(Brigitte 1984/6; In: Fluck–Maier 1986: 7.)

2. szövegpélda:

Rotkäppchen

Kleines Mädchen, blonde Zöpfchen,
rotes Käppchen auf dem Köpfchen,
trägt Kuchen und Wein
fürs Großmütterlein.
Wolf kommt,
fragt prompt:
„Wie kommt man zu dem gewissen Haus?“
Kurze Antwort: „Dort hinaus!“

So schlingt der Wolf alles in sich hinein:
Großmutter, Rotkäppchen, Kuchen
und Wein.
Ein Forstbeamter, bezahlt vom Staat,
der mehr als Dienst nach Vorschrift tat,
erlöst mit dem Messer in der Hand
Großmutter, Rotkäppchen samt Proviant.
Große Feier im Haus.
Märchen aus.

(Rolf Krenzer)

3. szövegpélda:

„Rotkäppchen“ auf Juristendeutsch

Als in unserer Stadt wohnhaft ist eine Minderjährige aktenkundig, welche infolge ihrer hierorts üblichen Kopfbedeckung gewohnheitsrechtlich Rotkäppchen genannt zu werden pflegt ...

Vor ihrer Inmarschsetzung wurde die R. seitens ihrer Mutter über das Verbot betreffs Verlassens der Waldwege auf Kreisebene belehrt. Sie machte sich infolge Nichtbeachtung dieser Vorschrift straffällig und begegnete beim Überschreiten des diesbezüglichen Blumenpflückverbotes einem polizeilich nicht gemeldeten Wolf ohne festen Wohnsitz.

Dieser verlangte in unberechtigter Amtsanmaßung Einsichtnahme in den zum Transport von Konsumgütern dienenden Korb und traf zwecks Tötungsabsicht die Feststellung, daß die R. zu ihrer verwandten und verschwägerten Großmutter eilends war.

Da bei dem Wolfe Verknappungen auf dem Ernährungssektor vorherrschend waren, beschloß er, bei der Großmutter der R. unter Vorlage falscher Papiere vorsprachig zu werden. Da dieselbe wegen Augenleidens krank geschrieben war, gelang dem Wolf die diesfällige Täuschungsabsicht, worauf er unter Verschlingung der Bettlägerigen einen strafbaren Mundraub ausführte.

Bei der später eintreffenden R. täuschte er seine Identität mit der Großmutter vor, stellte der R. nach und durch Zweitverschlingung derselben seinen Tötungsvorsatz unter Beweis. Der sich auf einem Dienstgang befindliche Förster B. vernahm verdächtige Schnarchgeräusche und stellte deren Urheberchaft seitens des Wolfsmaules fest.

Er reichte bei seiner vorgesetzten Dienststelle ein Tötungsgesuch ein, welches zuschlägig beschieden wurde. Daraufhin gab er einen Schuß ab auf den Wolf. Dieser wurde nach Infangnahme der Kugel ablebig.

Die Beinhaltung des Getöteten weckte in dem Schußabgeber die Vermutung, daß der Leichnam Personen beinhalte. Zwecks diesbezüglicher Feststellung öffnete er unter Zuhilfenahme eines Messers den Kadaver zur Einsichtnahme und stieß hierbei auf die noch lebende R. nebst Großmutter.

Durch die unverhoffte Wiederbelebung bemächtigte sich der beiden Personen ein gesteigertes, amtlich nicht erfäßbares Lebensgefühl. Der Vorfall wurde von den Gebrüdern Grimm zu Protokoll gegeben.

(In: Ladnar–Plottnitz 1976: 121.)

4. szövegpélda:

Das freche Rotkäppchen und der Wolf

Es war einmal ein hübsches Mädchen. Das hieß Rotkäppchen. Es war ein freches und faules Kind. Rotkäppchen war oft ungezogen und ärgerte gerne die Tiere. Der Mutter gab es freche Antworten. Eines Tages sagte die Mutter: „Rotkäppchen, nimm diesen Korb und bringe der kranken Großmutter einige leckere Sachen!“ „Ach, immer ich“, maulte das faule Rotkäppchen. Die Mutter bat es noch einmal. Schließlich machte sich das Kind auf den Weg, aber widerwillig. Es trödelte durch den Wald und traf den Wolf. Das böse Rotkäppchen zog das gutmütige Tier am Schwanz und sprach: „Was willst du denn hier? Hau ab!“ Es trat ihm auf die Pfoten, so daß das arme Tier vor Schmerz jammerte. Rotkäppchen freute sich darüber und warf auch noch mit Steinen nach dem Wolf. Dann sprach es: „Komm, wir gehen zur Großmutter und ärgern sie! Du kannst sie erschrecken und beißen!“ Dem Wolf gefiel das alles nicht. Er schnappte Rotkäppchen am Bein und hielt es fest, bis der Jäger kam. Rotkäppchen jammerte: „Hilfe, Hilfe! Der Wolf hat mich angefallen! Er will mich fressen!“ Doch der Jäger kannte das böse Kind und glaubte ihm nicht. Rotkäppchen heulte vor Wut und zerriß sein schönes, rotes Käppchen. Den Korb schleuderte es in den Wald. Der Jäger sprach: „Laß das Kind los, lieber Wolf!“ Sofort rannte Rotkäppchen davon, doch nicht zur Großmutter. Da sammelte der Wolf die leckeren Sachen ein und trug den Korb zur Großmutter. Er pflegte sie, und nach einiger Zeit war die Großmutter wieder gesund. Sie behielt den Wolf bei sich, und sie lebten glücklich und zufrieden bis an ihr Ende.

(In: Claus–Kutschera 1984: 51–4.)

7. Összegzés

Tanulmányomban a legszorosabb értelemben véve alkalmazott nyelvészeti kérdésekkel foglalkoztam, hiszen annak egy lehetőségét mutattam be, hogyan lehet alkalmazni a nyelvészetet a tanításban. Amint láttuk, a nyelvi játékok az oktatásban nemcsak arra valók, hogy az óra ne legyen olyan unalmas, hiszen a szórakozás mellett tanulni is lehet rajtuk keresztül. A megértés ugyanis kihívás ezekben a szövegekben, a befogadó kreatív közreműködését igényli, s így mind a receptív, mind a produktív nyelvi kompetenciát fejleszti. A nyelvi játékokkal való foglalkozás tehát igen komplex, interdiszciplináris ismereteket felhasználó tevékenység, ötvözi a lexikológia, a szemantika, a pragmatika, a frazeológia, a fordítástudomány stb. eredményeit és módszereit. A nyelvi játékok megértése, megfejtése a nyelvi rendszer sajátosságaira világít rá, gondolkodásra készít bennünket a nyelvről és a nyelvhasználatról, ezáltal hozzásegít egy tudatosabb nyelvszemlélethez és megalapozottabb nyelvtudáshoz. A nyelvi játékokon alapuló szövegek megértése tehát nemcsak feltételezi a fejlett anyanyelvi és idegen nyelvi kompetenciát, a kreativitást, hanem a nyelvi játékokra való reflektálással fejleszti is azt.

JEGYZETEK

¹ A szójátékok definíciójához és fajtáihoz vö. még például Bárdos–Szabó–Vasy 2002: 432k.; Benedek 1965: 269; Bußmann 1990: 858; „Glück 1993: 697; Rothe 1974; Träger 1986: 580.

² Vö. Delabastita (1996: 128): „The pun contrasts linguistic structures with *different meanings* on the basis of their *formal similarity*. This relation of complete or partial formal identity can be further specified in terms of homonymy (identical sounds and spelling), homophony (identical sounds but different spellings), homography (different sounds but identical spelling), and paronymy (there are slight differences in both spelling and sound). Furthermore, the two formally similar linguistic structures may clash associatively by being co-present in the same portion of text (vertical wordplay), or may be in a relation of contiguity by occurring one after another in the text (horizontal wordplay).”

Vö. ném. *textimmanente* vs. *kontextuelle Sprachspiele*. Vö. Grassegger (1985: 34) (az előbbiekkel nem teljesen azonos) kategóriáit: „textinterne Wortspiele” és „textexterne Wortspiele”.

³ Vö. Schellenberg és Tarassova (2002: 108) definícióját, amely szerint a nyelvi játék („Sprachspiel”) a következőt jelenti: „den gewollt verfremdenden bzw. regelwidrigen Gebrauch üblicher Sprachmuster zur Auslösung überraschender, auch komischer Effekte (z.B. in pointierter Rededarstellung, Literatur, Werbung) oder auch als unterhaltendes Experiment mit Sprache auf den verschiedenen Sprach(system)ebenen (vom Phonem/Graphem über Morpheme, Wörter, Wortgruppen bis hin zum Text) und mit Spracheinsatzmöglichkeiten in unterschiedlichsten Kommunikationsereignissen”.

⁴ A homofónia fajtáihoz vö. Jászó (1991: 439k.).

⁵ A rendszerimmanens (*systemimmanent*) és a rendszertranszcendens (*systemtranszendent*) homonímia fogalmához vö. Wiegand 1970: 325kk.; vö. még Macha 1992: 28, 45.

⁶ Ezek a szavak legtöbbször ugyanarra a szótőre mennek vissza. Ulrich (2002: 210) definíciójában az egy tőről való eredeztetés kritériumként szerepel.

⁷ Már az elnevezés is szójáték: az *eszperantó* tréfás elferdítésével keletkezett, amit Karinthynak tulajdonítanak, mint ahogy a „Boci-boci tarka, se füle, se farka” kezdetű gyermekdal eszperante-nyelvre való lefordítása is tőle származik:

„Tehenek gyermeke, tehenek gyermeke, fekete pettyekkel tele. Sem szerve, mellyel zengzeteket felvegyen, sem szerve, mellyel legyeket elhessegesen.”

⁸ Mint ahogy Grétsy (1974: 79) is megállapítja, az *e* magánhangzóval lehet a legkönnyebben szöveget szerkeszteni: „Némi gyakorlattal akár óráig elbeszélgethetünk úgy, hogy mindent csupán *e* magánhangzót tartalmazó szavakkal fejezünk ki.” Előre megadott (esetleg ismert) szövegeket is átültethetünk eszperante nyelvre, vö. Grétsy (i. m. 80, 255):

Erdő mellett nem jó lakni,

Mert sok fát kell hasogatni.

„Fordítás”:

Kerek fenyvesrengeteg pereme mellett nem lenne kellemes megtelepednem s berendezkednem, mert *e* fenyvesben termett, hegyes levelekkel telt hengeres testeket rendszeresen nekem kellene felszeletelnem.

⁹ Vö. Arany János 1847. augusztus 11-én Petőfinek írott levelét is:

„Nézesd meg a postát előre, hé, nehogy eltévedjen ezen levelem, mert nem szeretném ezen levelemnek eltévedését”.

¹⁰ Egy másik feladat lehet Jandl versének mintájára saját verset költeni. Erre találunk kreatív példákat a JÖ 2004/7-es márciusi számában (p. 32). (JÖ = JUGENDÖSTERREICH, Jugendmagazin des Österreichischen Jugendkreuzes, unter Mitwirkung des Österreichischen Buchklubs der Jugend)

¹¹ A halandzsza szemléletes példája Karinth Frigyes „Halandzsza” c. írása (Karinthy 1978: 245–7).

¹² Az ambiguitáshoz, az ekvivokációhoz és azok fajtáihoz vö. Bußmann 1990: 75; Bünting 1993: 205k., 174k.; Koller 1977: 13kk.; Koller 1992: 133kk.; Lewandowski 1990: 55k., 82, 703; Marfurt 1977: 141kk., 148kk.; Meyers kleines Lexikon Literatur 1986: 24k.; Pelz 1984: 198kk.; Pinkal 1985: 50k.; Ulrich 1987: 141kk., 2002: 27, 317.

¹³ Vö. *maxim of quantity, maxim of quality, maxim of relevance* és *maxim of manner* (Grice 1975; 1980: 113f).

¹⁴ Vö. *avoid obscurity of expression, avoid ambiguity, be brief és be orderly* (Grice uo.).

¹⁵ A nyelvészeti pragmatika bevezette a diszkurzusvilág (ném. Diskurswelt) fogalmát, amely azon információkat jelenti, amelyekkel a beszélő és a hallgató egyaránt rendelkezik. A diszkurzusvilág egyaránt magában foglal(hat) általános, társadalmilag releváns információkat és speciális ismereteket is. A beszélőnek úgy kell megfogalmaznia mondandóját, hogy szem előtt tartsa a hallgató diszkurzusvilágát.

A vicc éppen a közös háttértudás figyelmen kívül hagyásával játszik:

– „Pistike, tudsz nekem mondani öt afrikai állatot?”

– „Két oroszlán, meg három zsiráf!”

Vö. még a következő orosz viccet:

– „Какие нехорошие слова ты употребляешь?!” в ужасе воскликнула мама. „Что это такое сатана, дьявол?!”

– „Но, мамочка,” – отвечает Саша – „ведь их и Шекспир употребляет тоже.”

– „Не играй с ним больше!”

¹⁶ Vö. Dörschner i. m. 17: „Weiterhin könnte man davon ausgehen, daß gerade bezüglich der sprachlichen Prozesse die Bestimmung eines situativen Rahmens im Kern interindividuell konstant ist. Dies ist zum einen bedingt durch das gemeinsame Teilhaben an einem historischen und aktuellen Hintergrund und zum anderen durch die prinzipielle Gleichheit der physiologischen und kognitiven Fähigkeiten der Individuen.”

¹⁷ Schwarz (Schwarz–Chur 1996: 30) felhívja a figyelmet arra, hogy a konverzionális implikaturák néha függetlenek a szó szerinti jelentéstől. Searle való hivatkozással egy olasz hadifogságba esett amerikaiat idéz, aki a következőt mondja: „Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?” Az idézett vessor jelentése és értelme között nincs összefüggés. A katona ugyanis csak azt akarta elérni, hogy azt higgyék, német, azaz félreértésből került fogságba.

¹⁸ A befogadó „interpretációs fáradozásai” („interpretative Bemühungen” – vö. Keller uo.) gyorsan eredményre vezetnek, ha a megnyilatkozás értelme a jelentéséből kikövetkeztethető, s így az eszköz-célreláció a racionalitás általános elvének gyorsan, nagyobb erőfeszítés nélkül megfeleltethető. A racionalitás elvét Keller (uo.) főlérendeli a grice-i kooperációs elvnek, s azt érti alatta, hogy az ún. eszköz-cél-elemzésnek („Mittel-Zweck-Analyse”) szükségszerűen abból a feltételezésből kell kiindulnia, hogy a cselekvő (beszélő) szubjektíve racionálisan cselekszik, azaz meg van győződve arról, hogy konkrét cselekvése (megnyilatkozása) az adott körülmények között jól alkalmas a kitűzött cél elérésére.

¹⁹ Még további variánsokat találunk az interneten:

„Rotkäppchen – Wie es der Psychiater erzählte”

(vö. <http://www.janko.at/Humor/Rotkaepchen/Psychiater.htm>);

„Rotkäppchen, wie der Informatiker es seinen Kindern erzählt”

(vö. <http://gnak.de/nisi/fun/rotkaepchen.html>);

„Little Red Riding Hood – A Politically Correct Fairy Tale by Jim Garner”

(vö. <http://www.jannah.org/sisters/redriding.html> –

németül: http://www.informatik.uni-freiburg.de/~diesch/rotkaepchen/politisch_korre...);

„Rotkäppchen – wie es Honecker erzählte”

(vö. <http://www.informatik.uni-freiburg.de/~diesch/rotkaepchen/honecker.html>).

IRODALOM

Bárdos László – Szabó B. István – Vasy Géza (2002): *Irodalmi fogalmak kisszótára kiegészítésekkel. Tanlexikon*. Budapest: Korona Kiadó.

Benedek Marcell (1965, főszerk.): *Magyar Irodalmi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Bierwisch, Manfred (1979): Wörtliche Bedeutung – eine pragmatische Gretchenfrage. In: Grewendorf, G. (szerk.): *Sprechakttheorie und Semantik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. pp. 119–48.
- (1983): Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Ruzicka, Rudolf – Wolfgang Motsch (szerk.): *Untersuchungen zur Semantik*. Berlin: Akademie Verlag. (= *studia grammatica* 22) pp. 61–99.
- Brösel, Gerrit (⁴1987): *Werner, normal, ja!* Kiel: Semmel.
- Bünting, Karl-Dieter (¹⁴1993): *Einführung in die Linguistik*. Frankfurt am Main: Verlag Anton Hain.
- Bußmann, Hadumod (1990): *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Claus, Uta – Rolf Kutschera (1984): *Total tote Hose. 12 bockstarke Märchen*. Frankfurt am Main: Eichborn Verlag.
- Delabastita, Dirk (1996): Introduction. *The Translator. Studies in Intercultural Communication*. Vol. 2, No. 2. Special Issue. Guest-Edited by Dirk Delabastita. Manchester: St. Jerome Publishing. pp. 127–39.
- Dittgen, Andrea Maria (1989): *Regeln für Abweichungen. Funktionale sprachspielerische Abweichungen in Zeitungüberschriften, Werbeschlageilen, Werbeslogans, Wandsprüchen und Titeln*. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris: Peter Lang Verlag.
- Dörschner, Norbert (2003): *Dichotomische Verfahren der linguistischen Semantik*. Münster: Nodus Publikationen. (= *Studium Sprachwissenschaft Beiheft* 37)
- Esterházy Péter (2001a): *Harmonia caelestis*. Budapest: Magvető Kiadó.
- (2001b): *Harmonia caelestis*. Berlin: Berlin Verlag. Aus dem Ungarischen von Terézia Mora.
- Fluck, Hans-R. – Michael Maier (1986): *Stil – Stilkritik – Stilbildung*. Hannover: Schroedel Schulbuchverlag.
- Forgács Erzsébet (2000): Az ambiguitás mint szövegkonstituáló elem. A nyelvi játékok fordíthatóságáról. *Fordítástudomány* II. évf. 2000/2. pp. 24–35.
- (2005): *Nyelvi játékok. Kreativitás a viccekben, a reklámyelvben, a sajtónyelvben és irodalmi szövegekben*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Glück, Helmut (1993, szerk.): *Lexikon Sprache*. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Grassegger, Hans (1985): *Sprachspiel und Übersetzung. Eine Studie anhand der Comic-Serie Asterix*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Grätzer József (³1967): *SICC... Szórákoztató időöltések, cseles csalafintaságok*. Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Grétsy László (1974): *Anyanyelvünk játéka*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Grice, Herbert P. (1975): Logic and Conversation. In: Cole, Peter – Jerry L. Morgan (szerk.): *Speech Acts*. New York: Academic Press. (= *Syntax and Semantics* 3) pp. 41–58. [Magyarul: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (1997, szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. pp. 213–28.]
- (1980): Logik und Gesprächsanalyse. In: Kußmaul, Paul (szerk.): *Sprechakttheorie. Ein Reader*. Wiesbaden: Verlagsgesellschaft Athenaion. (= *Schwerpunkte Linguistik und Kommunikationswissenschaft* 17) pp. 109–26.
- Győrei Zsolt (2000, szerk.): *Christian Morgenstern összes bitódalai – Alle Galgenlieder*. Szeged: LAZI. pp. 18–20.
- Hausmann, Franz Josef (1974): *Studien zu einer Linguistik des Wortspiels. Das Wortspiel im „Carnard Enchainé“*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Hörmann, Hans (1991): *Einführung in die Psycholinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Hough, Graham (1969): *Style and Stylistics*. London – New York: Routledge & Kegan Paul.
- Jászó A. Anna (1991, szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Karinthy Frigyes (1978): *Görbe tükör: Karcolatok, humoreszkek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

- Keller, Rudi (2003): Zu einer Theorie der semiotischen Kompetenz. In: Linke, Angelika – Hanspeter Ortner – Paul R. Portmann-Tselikas (szerk.): *Sprache und mehr. Ansichten einer Linguistik der sprachlichen Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. (= Reihe Germanistische Linguistik 245)
- Koller, Werner (1977): *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- (1992): *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Heidelberg – Wiesbaden: Quelle & Meyer Verlag.
- Ladnar, Ulrike – Cornelia Plottnitz (1976, szerk.): *Fachsprache der Justiz. Ein Arbeitsbuch für den Deutschunterricht und die Gemeinschaftskunde auf der Oberstufe*. Frankfurt am Main: Diesterweg.
- Lendvai Endre (1996): *Közélség a verbális humorról*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lewandowski, Theodor (1990): *Linguistisches Wörterbuch*. Heidelberg – Wiesbaden: Quelle und Mayer Verlag. (= Uni-Taschenbücher 1518)
- Macha, Jürgen (1992): *Sprache und Witz. Die komische Kraft der Wörter*. Bonn: Ferd. Dummlers Verlag. (= Sprachen und Sprachen lernen 304)
- Manzoni, Carlo (1971): *100 x Signor Veneranda*. München: dtv.
- Marfurt, Bernhard (1977): *Textsorte Witz. Möglichkeiten einer sprachwissenschaftlichen Textsorten-Bestimmung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Meyers kleines Lexikon Literatur 1986* = Meyers kleines Lexikon Literatur. Herausgegeben von der Redaktion für Literatur des Bibliographischen Instituts. Mit einer Einleitung von Professor Dr. Wolf Dieter Lange. Mannheim – Wien – Zürich: Bibliographisches Institut.
- Müller-Thurau, Claus Peter (1983): *Lass uns mal 'ne Schnecke angraben. Sprache und Sprüche der Jugendszene*. Düsseldorf: Econ Verlag.
- Pelz, Heidrun (1984): *Linguistik für Anfänger*. Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag.
- Pinkal, Manfred (1985): Kontextabhängigkeit, Vagheit, Mehrdeutigkeit. In: Schwarze, Christoph – Dieter Wunderlich (szerk.): *Handbuch der Lexikologie*. Königstein//Ts.: Athenäum Verlag. pp. 27–63.
- Rothe, Werner (1974): Asterix und das Spiel mit der Sprache. *Die Neueren Sprachen* 73. pp. 241–61.
- Sanders, Willy (1977): *Linguistische Stilistik. Grundzüge der Stilanalyse sprachlicher Kommunikation*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (= Kleine Vandenhoeck-Reihe 1437)
- Sauer, Nicole (1998): *Werbung – wenn Worte wirken. Ein Konzept der Perlokution, entwickelt an Werbeanzeigen*. Münster – New York – München – Berlin: Waxmann Verlag.
- Schellenberg, Wilhelm – Elena A. Tarassova (2002): Sprachspielerische Textbau-Studien. *Deutsch als Fremdsprache* 39. Jg. 2002/2. pp. 108–11.
- Schwarz, Monika – Jeanette Chur (1996): *Semantik. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Szannyikov (1999) = Санников, Владимир З.: *Русский язык в зеркале языковой игры*. Москва: „Языки русской культуры“.
- Szerdahelyi István (1992, főszerk.): *Világirodalmi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szűts László (1999): *Szójátéktár (Anyanyelvi fejtörők)*. Budapest: Ciceró Könyvkiadó.
- Träger, Claus (1986, szerk.): *Wörterbuch der Literaturwissenschaft*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Ulrich, Winfried (1987): *Wörterbuch Linguistischer Grundbegriffe*. Würzburg: Hirt.
- (1999): *Sprachspiele. Texte und Kommentare. Lese- und Arbeitsbuch für den Deutschunterricht*. Aachen: Hahner Verlagsgesellschaft.
- (2002): *Linguistische Grundbegriffe*. Berlin – Stuttgart: Gebrüder Borntraeger.
- Wiegand, Herbert Ernst (1970): Synchronische Onomasiologie und Semasiologie. Kombinierte Methoden zur Strukturierung der Lexik. *Germanistische Linguistik* 3. pp. 243–384.